

## स्वयंभू कृत : 'रिट्ठशोमि चरिउ' मांथी पच्चीश देश्य शब्दो

जेम जेम वधु प्रमाणमाँ अने वधु जूनुं प्राकृत अपभ्रंश साहित्य सुलभ थतुं जाय छे तेम तेम प्राकृत-अपभ्रंशना शब्दो अने प्रयोगो पर वधु प्रकाश पडतो जाय छे । [हेमचन्द्राचार्ये नौधेली देश्य साम-ग्रीनी स्पष्टता थती जाय छे,] तेम पूर्व प्रकाशित ग्रंथोमाना विरल के संदिग्ध प्रयोगो समझाता जाये छे ।

अहीं उपलब्धमाँ प्राचीनतम कही शकाय तेवा अपभ्रंश महाकवि स्वयंभूदेवना अद्यावधि अप्रकाशित 'रिट्ठशोमिचरिउ' के 'हरिवंशपुराण' अे बृहत् काव्यना शरुआतना दस बार अंशिमांथी थोडाक प्रयोगो विशे नौधे आपुं छुं । आमाटे भांडारकर प्राच्य विद्या मंदिरनी हस्त प्रत संग्रहनी अेक हस्त प्रतनो उपयोग करचो छे । प्रतनो उपयोग करवा देवा माटे हुं ते संस्थानो ऋणी छुं ।

### १. अवकख 'चिता'

जन्म्या पछी शिशु कृष्णने 'पूतना वगेरे दुष्ट सज्जोने सीधा करवा केटला दिवस राह जोवी पडशे ?' अेवी चितामां ऊँध नथी आवती । अे रीतनी कल्पना करतां कवि कहे छे :

कण्हहो नी सामगि-अवकख अे  
निद्राण अेइ रणंगण-कंख से  
(५-१-१)

'रणसंग्राम भंखता कृष्णने युद्धनी सामग्री न होवानी चितामां निद्रा नथी आवती ।'

स्वयंभूना 'पउमचरिउ' मां पण आ शब्दनो अेक प्रयोग छे । सीताने आश्वासन आपतां विभीषण समभावपूर्वक तेनी ओलख पूछे छेते प्रसंगनी अेक पंक्ति आ प्रमाणे छे :

कासु धोय कहि को तुम्हहं पइ  
अवख वहंतु विहीसणु जंपइ  
(४२-१-२)

'कहे तुं कोनी पुत्री छे ? तारो पति कोण छे ?' संचित जाने लो विभीषण पूछयुं । टिप्पणमां 'अवख वहंतु' नो अर्थ 'चिन्तावाद्' करे लो छे । 'अकचक्ष' उपरथी देश्य 'अवयकख', 'अवकख' (=जोवू देख भाल करवी) अेना उपरथी आ शब्द थयानी संभावना छे । सरखावो 'भालवु' अने 'संभालवु' ।

### २. कूडागार 'खडकलो'

प्राकृत कोशोमां 'कूडागार' नो 'शिखरना आकार नुं घर' के 'शिखर उपरनुं घर' अेवा अेवा अर्थ आपेला छे । पण रिट्ठ० मां 'उपर शिखर के टोच नीकली होय से रीते करे लो खडकलो' अेवा अर्थमां ते मले छे :

વહુ ઇંધણ કૂડાગાર કિય, સંચારિમ મહિહર ણાઈં થિય  
(૭-૧૨-૧)

‘ઇંધણ લહકીને અનેક ઢગ કરવા માં આવ્યા—જાણે કે જંગમ પર્વતો આવીને ઊભા ।’

૩. લેમાલેમિ ‘સામ સામે ક્ષેમ કુશલની પૂછ પરછ’  
થોવંતરિ જાવવ નાંહિ જિ આય  
અવલલલ લેમાલેમિ જાય  
(૧૬-૧૨-૫)

‘ટુંક સમયમાં યાદવો ત્યાંજ આવી પહોંચ્યા । અરસ પરસ ક્ષેમકુશલ પુછ્યાં ।’

સં, ‘ક્ષેમ’, પ્રા, ‘લેમ’, ઉપરથી

‘હત્થા હત્થિ’ વગેરેની જેમ દ્વિતુકી પ્રયોગ ‘લેમાલેમિ’ ‘કુસલાકુસલિ’ પણ વપરાયો છે ।

૪. ‘લોલ્લહડ’ ‘કૂવો’

ભરવાડની ભૂંપડો કે કૂવા જેવા અર્થમાં આ નવો શબ્દ છે । દે. ના. (૨,૭૪) માં ‘બુલ્લલ’ શબ્દ ‘કુટી’ ના અર્થમાં તથા પ્રાકૃતકોશમાં ‘લોલ્લિ’ શબ્દ ‘કોટર’ ના અર્થમાં છે । ગુજરાતી ‘લોલ્લહુ’ ‘લોરહુ’ અને ‘લોલી’ આની સાથે સંકલાયેલા જણાય છે । અર્થ બદલાયો છે, ‘લોરહુ’ હવે ‘ઘર’ ઉપરાન્ત ‘છાપરા’ નો અર્થ પણ ધરાવે છે । નીચેની ઉકટણમાં મથુરા નગરીના ઘરોની સાથે ગોકુલના ‘લોલ્લહ’ નો વિરોધ છે । પ્રસંગ કૃષ્ણની ઉપસ્થિતિ ને કારણે ગોકુલની ધન્યતા અને શોભાનો અને મથુરાની નિસ્તેજપણાનો છે :

લોલ્લહડં વિ ગોદુ મણેહરડં

મહુ રહે રોવંતિ ણાંઈ ઘરંડ (૪-૧૩-૬)

‘નેસમાં કૂવા પણ મનોહર લાગતા હતા, જ્યારે મથુરામાં ઘરો પણ જાણે કે રોતાં હતાં’ ।

ટર્નરના ભારતીય પ્રાર્થના તુલનાત્મક કોશમાં ‘લોલ્લ’ ‘લોલ’ અને ‘લોર’ માંથી આવેલા ભારતીય શબ્દોમાં ‘ઊંડો લાડો : ‘પોલાણ’, ‘લલોલ’, ‘કોતર’, ‘ગુફા’ એવો અર્થ મુખ્ય છે । (જુઓ સંખ્યાંક ૩૬૪૩, ૩૬૪૬)

૫. ચંડિલ ‘લાલંદ’

દે. ના. ૩, ૨ માં ‘ચંડિલ’ સંસ્કૃત અને ‘ચંદિલ’ દેશ્ય ગણ્યા છે । અહીં મુંડન માથે આવેલા નાવીને પ્રચુન્ન ધમકાવી, મુંડીને કાઢી મૂકે છે । તે પ્રસંગ છે :—

‘સો ચંડિલુ કુમારં તજ્જિઝ,

મુંડિય ડેણ સિરેણ વિસલ્જિઝ (૧૨-૧૨-૨)

‘કુમાર તે લાલંદ ને ધમકાવ્યો અને માથું મુંડાને કાઢી મૂક્યો’ ।

૬. છુધ હીર ‘ચંદ્ર’

દે. ના. ૩, ૩૮ માં ‘લાલક’ અને ‘ચંદ્ર’ ના અર્થ માં ‘છુધહીર’ નોંધાયો છે । અને પુષ્પદંત માં તથા ‘પદમ ચરિત’ માં પણ તે મળે છે । નાનો ‘હીરો’ ‘હીરલો’ એવા યૌગિક અર્થ ઉપર થી આલાક્ષણિક અર્થ રૂઢ બન્યો છે ।

(जुवो स्टडिज इन हेमचन्द्र गु. देशीनाममाला; १९६६ संख्यांक २००)

कांतिल्लु रिगच्छिअे छुधहीरि (७-६-१)

‘(स्वप्न मां) चन्द्र जोयो तेथी (जन्मनारो पुत्र) कांतिमान थशे’ ।

छण छुधहीर छवि छाया मुहिय (१३-७-३)

‘पूतम ना चंद्रनी कांति जेवा कांति धरायता मुख वाली’ ।

### ७. भल भलाव् ‘छलकाववु’ ‘उभराववु’

प्राकृत कोश ‘भलहलिय’ शब्द ‘सायर’ साथे वपरायानुं नोंध छे । अर्थ ‘क्षुब्धता’ करतां उभराइ ऊठवानो जाणाय छे । पाछलना संस्कृत मां ‘भल जगुला’ आंख मां आपतां भल भलियां ना अर्थ मांछे तेमां पण आंखों उभराया नो भाव छे । नीचे नी पंक्ति मां कृष्णे फूकेला शंखनो घोर शब्द वर्णवतां तेथी सागर पण छलकाइ ऊठ्या अेवुं कह्युं छे :—

भल गुलाबिय सयल विसायर (९-१०-७)

‘बधा सागरो ने पण ऊभराबी दीधा’

### ८. लघुतावाचक ‘ड’ प्रत्यय

स्वयंभू मां ‘ड’ प्रत्यय अनिवार्यपणे तुच्छ तानोज भाव दर्शववा वपरायो छे । ‘पउमचरिउ’ मां अेक बे उदाहरण छे । रिट्ठ० मांथी नीचेतां जुओ :

विज्जाहरि तुहुं एव बहुडिय हे

किह एमिय सबत्ति हे लहुडिय हे । (१०-६-३)

‘तुं विद्याधरी होवा छतां ताराथी नानकडी अने नव वधू अेवी तारी सपत्नीने केम नमन करयुं ?

(सत्यभामा ने उद्देशीने रुकिमणीना संबंध मां आ कृष्णानी उक्ति छे)

अे पछीनी पंक्ति मां ‘तणुतणुयडिय’ — ‘कृश अने शुकुमार शरीर वाली अेवो प्रयोग छ ।

उपर ५. ४. नीचे आपेला उद्धरणमां ‘मु’डियडेण’ अे प्रयोग भी पण ‘ड’ प्रत्ययतुच्छकारवाचक वाचक छे । अने तेज प्रमाणे ते ‘खोल्लड’ मां पण छे ।

### ९. डिकरूय ‘छोकरू’

‘दीकरो’ ना मूल साथे संकलायेण आ शब्द मां प्राशस्त्य वाचक ‘रूय’ प्रत्यय उपर थी थयेले ‘रूय’ प्राकृत प्राप्त नामो मां (वच्छरूप, पटुरूप) तथा गुजराती ‘भांडरू’, ‘छोरू’, ‘वाछरू’ ‘अेरू’, वगैरे मां मले छे । मराठी ‘लेकरू’ अही नोंधेला शब्दनी घणो नजीक छे ।

कंदिउ सेट्टिहिं विहडण्डेहिं

डिककररूयइं खद्वइं मक्कडेहिं (१३-१०-९)

‘अेण्ठीओ आक्रंद करता हांफलाफंफला बोलता आव्या के अमारा छोकरां ने माकडाओअे फाडी खाधा’

(સંદર્ભ શાંતિ કુંડિનપુર માં પોતાની માયા થી સજૈલી પરેશાની નો છે)

### ૧૦. થુડુંકિય 'રોષ થી મોં ચડી જવું'

દે. ના. ૫, ૨૧ માં થોડાક રોષ થી મુખ સંકોચાઈ જવું । એવા અર્થમાં નોંધાયો છે । નીચેની પંક્તિ માં થયેલો તેનો પ્રયોગ આ અર્થનું તેમજ જોડણીનું સમર્થન કરે છે :

મહુરાહિત તંહિ કાલે થુડુંકિય (૫-૧૧-૪)

'તે વેલા મથુરાપતિ કંસનું મોં ચડી ગયું'

### ૧૧. દુવાલિ 'તોફાન, અટકચાલા, આડાઈ, અલવીતરાઈ' ।

આઓંહિ દુવાલિહિ મત્તુ તુહં

વિઠ્ઠલ બંદણરૂ જિહ મત્તગડ (૧-૧૧-૪૫)

'આવાં અટકચાલાંને કારણે તું માટેલા હાથીની જેમ હઠ બંધન પામ્યો છે' ।

તિહિ મિ દુવાલિ ઓ વિણુ ન પવત્તઈ (૫-૧૧-૬)

'ત્યાં (દૂર વનમાં) પણ (કૃષ્ણ) અટકચાલાં કરચાં વિના રહેતા નથી' ।

પટ્ટણિ ઓમ કરંતુ દુવાલિય (૧૧-૫-૭)

'એ પ્રમાણે નગર માં તોફાનો કરતો' (પ્રદ્યુમ્નકુમાર

પુષ્પદંતના મહાપુરાણ માં પણ આ અર્થ માં શબ્દ વપરાયો છે જુઓ (૮૫-૧૦-૬, ૮૫-૨૪-૧૪, ૮૫-૧૩-૩, ૮૮-૪-૭; છેલ્લા સ્થાન ઉપરના ટિપ્પણ માં તેનો 'આલીગારપણુ' એવો જૂની ગુજરાતી માં અર્થ આપેલો છે । 'અલગારીપણા' નો આ મૂલ અર્થ છે । 'આલિ' કરવી એટલે 'મસ્તી તોફાન' કરવા, 'દુ + આલિ' = 'દુવાલિ' । ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસમાં 'આલિ કરઈ અપાર તુ' એમ આવે છે । પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત માં હાથીની મસ્તી માટે તે વપરાયો છે 'મહાપુરાણ' માં ૮૫-૨૪-૧૪ ઉપર ના ટિપ્પણ માં તેનો અર્થ 'ગુલાઈ' આપ્યો છે તે 'ગોલાપણુ' 'લુચ્યાઈ' એટલે કે 'અલવીતરાઈ' હોવાનું સમજાય છે ।

### ૧૨. પડદા 'અત્યંત આસક્ત'

વુઘ્યઈ વમ્મહેણ કુલજાઈ વિસુદ્ધી

ણરવઈ તુમ્હ સુય ચંડાલ પડદી (૧૩-૭-ધત્તા)

'મન્મથે (=પ્રદ્યુમ્ને કહ્યું "હે રાજા, વિશુદ્ધ કુલ અને જાતિ વાલી તારી પુત્રી ચંડાલ ને હલી ગઈ છે") ।

સં. 'પ્રશુદ્ધ' ઉપરથી ને થયો છે । ગુજરાતી 'પેઘવું' ના મૂલમાં આજ શબ્દ છે અર્થ બદલાયો છે ।

### ૧૩. પલક્ક 'લંપટ'

કાવિ ગોવિ રસ સંગ પલક્કી (૫-૧૦-૭)

'કોઈક ગોપી રસ લંપટ બની ગઈ' । 'પ્રાકૃતકોશે' 'કુમારપાલ પ્રતિબોધ' માંથી 'વિસયપલક્કઓ' નોંધ્યું છે, અને ધાહિલ કૃત પઝમસિરિચરિત' માં ભણ્ટ ચરિત્ર નારી ને 'પલક્કિયા' કહી છે ।

#### १४. पाण 'बल'

घणुं खरू 'विज्जा पाण' = विद्याबल' श्रेवा रूपे वपरायो छे :

जे वम्महु मारहु भणिबिगय

ते विज्जापाणइ सयल हय (११-११-७)

'मम्मथ (प्रद्युम्न) ने श्रेम मारीशु, श्रेम कही ने गया ते बवाने तेणे विद्याबले मारी नाख्या' ।

श्रेव भणेवि कुमारु संचल्लिउ विज्जपाणें

दीसइ एहयजे जंतु रां रावणु पुण्णविमाणें (१८-१-वत्ता)

'एम कहीने कुमार विद्याबले ऊपळ्यो, आकाश मार्गे जतो ते पुण्णविमान मां रावण जतो होय तेवो लागतो हतो ।

'पउमचरिउ' ११-७-११४ अने ३८-१७-३ मां पाण आज अर्थ मां 'विज्जापाणश्रे' 'विज्जा पाणे हि' मले छे ।

जूनी गुजराती मां 'प्राण' शब्द 'बल' 'शक्ति' 'सामर्थ्य' ना अर्थ मां जाणीतो छे । अर्वाचीन गुजराती प्रयोग 'पराण' = 'बलपूर्वक' 'अनिच्छाश्रे' तोमांथी ज आवेलो छे ।

#### १५. भगवइ 'दुर्गा'

अवहरिउ केण हरि भगवइ हे ७-२-४)

'कोणे भगवती ना (दुर्गा) ना सिंह नुं हरण करयुं ?'

कोणमां 'भगवइ' नो आ अर्थ नथी नोंवायो ।

#### १६. भट्टिओ 'विष्णु'

पूयण पण्हवति भोसावइ

भट्टिउ भीम भिउडि दरिसावइ (५-५-८)

'धवरावती पूतना विवशववा लासी सामे विष्णु (= कृष्ण) भयंकर भ्रुकुटि देखाडवा लाग्या' ।

दे. ना. ६, १०० मां तथा सिद्धहेम ८-२-१७४ 'भट्टिओ' श्रेवो शब्द विष्णुना अर्थमां अवायेलो छे । पाण शुद्ध रूप 'भट्टिओ' होवानुं जणाय छे । अने दे. ना. मां 'भट्टिओ' पाठांतर मां नोंवायुं छे । पाइयसद्धमहणयो मां आपेलुं 'भट्टिओ' मुद्रण दोष छे ।

#### १७. मूयसू 'मंगुं करवुं'

वम्महेण मूयसेवि मुक्की (११-६-७)

'दुर्योधननी राणी जत्रिमाला ने प्रद्युम्ने (विद्याबले) मूंगी करीने छोडी दीधी' ।

सरवावो 'मूयसू' 'मूयस' (दे. ना. ६-१३७) = मूकप्रो प्राकृतकोशमां सेतुबंध मांथी टांकेलुं 'मूयल्लइय', 'मूयल्लिय' - मूगुं बनेलुं ।

#### १८. मोट्टियार 'नवजुवान'

मोट्टियार रां घडियउ वज्जे (१४-१३-५)

'जाणे के वज्जे धडेलो नवजुवान होय तेवो'

(બાલ ભીમનું શરીર આધાતો વચ્ચે પણ અક્ષત રહ્યું તેને અનુલક્ષીને)

પુષ્પદંતના મહાપુરાણમાં 'મોટ્ટિયાર' શબ્દ વપરાયો છે । મારવાડી માં તથા ઉત્તર ગુજરાત ની બોલી માં તે પ્રચલિત છે ।

'મોટ્ટય' ને અધિકતા વર્ણક 'યર' પ્રત્યય લાગત ને 'મોટ્ટયર' ઉપર થી 'મોટ્ટિયાર' (જેમ 'પિયર' ઉપર થી 'પિયાર') અને પછી યકારની અસર નીચે 'મોટ્ટિયાર' થયું છે ।

## ૧૯. લેહડ 'લુબ્ધ'

'પરણરવર સંયર સિર લેહડુ (૬-૬-૪)

'યુદ્ધમાં શત્રુ વીરોના શિર લેવા માં લુબ્ધ—તત્પર'

(કૃષ્ણ ના રથનું વર્ણન)

દે. ના. ૭, ૨૫ માં 'લેહડ' નોંધાયો છે, 'લિહ' ટાટવું સાથે સંબદ્ધ જણાય છે ।

## ૨૦. બંધણાર 'બંધન'

આલેહિ દુવાલિહિ પત્તુ તુહું

વિઢ બંધણાર નિહ મત્તગડ (૧-૧૧-૪, ૫)

'આવા ઉદ્ધત તોફાનોથી તું મત્ત બનેલા હાથીના જેમ ટૂંક બંધન પામ્યો છે ।

'પડમ ચરિત' માં પણ આ વપરાયો છે :

ગિમ્ગડ ઇંબડણં બંધણારુ હરુબંત હો (૫૩-૩-૧૦)

'ઇન્દ્રજિત બહાર નાસ્વ્યો—જાણે કે હનુમાન નું 'બંધન' ।

'પડમચરિત' ના શબ્દ કોશમાં ત્રે તેનો 'બંધનકર્તા' એવો અર્થ કર્યો છે તેની આથી શુદ્ધિ થાય છે ।

'કો ગુણેહિ ન પાવિડ બંધણારુ' એવી પંક્તિ પણ અપભ્રંશ કાયમઃ પાંચ્યાનું સ્મરણ છે । અર્થ છે 'ગુણેથી કોણ બંધન પામતું નથી ?' અહીં ગુણ ઉપર શ્લેષ છે ।

## ૨૧. વાલાહિય 'ધરો, હૃદ'

જડણ વાલાહિય હો અગાહહો

ણંદ ગાવે લહુ કમલડં આણહિ (૫-૧૩-૨; ૩)

'યમુનાના અગાધ ધારા માંથી હે નંદગોપ સત્વર કમલો લાવી આપ' ।

'પડમચરિત' ૧૪-૧૦-૫ માં નર્મદા નદી ને 'વાલાહિય' નિદ્રા થી સૂતેલી કહી છે । ત્યાં કદાચ આજ અર્થ છે ।

## ૨૨. વિચ્યાલે 'વચ્ચે', 'વચ્ચાલ'

તિહિ તેહેએ કાલે પડિડવચાર ભાવગયડ

સેણહે વિચ્યાલે મિલિયડ હરિ કુલ દેવચડ (૭-૧૧-ધત્તા)

'તે સમયે પ્રત્યુપસર કરવાની વૃત્તિવાલી કૃષ્ણ ની કુલદેવતાઓ સૈન્યની વચ્ચે આવીને મલી' ।

रस्ता 'वच्चे' 'मध्यमां' श्रेवा अर्थ मां अपभ्रंशमां 'विच्चि' नोंवायो छे । (सिद्ध हेम, ८-४-४२१)  
'आल' प्रत्यय लागीने थयेला 'विच्चाल' मांथी गुजराती 'वचाल' आव्युं छे ।

### २३. सत्तावी संजोयण 'चन्द्र'

सत्तावी संजोमण मुहिय हे

वासहो ससहो परासरु दुहियहे (१-४-५)

व्यास नी बहेन अने पराशरनी पुत्र चंद्रमुखी (सुभद्रानुं)

दे. ना. ८-२२ मां आशब्द नोंवायो छे । 'पउमचरिउ' ४१-४-३ मां पण आ शब्द वपरायो छे । 'सत्यावींश नक्षत्रो प्रत्ये जोनार' श्रेवा यौगिक अर्थ मां रूढार्थ बन्यो छै ।

### २४. साहुलिय 'शाखा'

एणं एवतरु अहिएव साहुलिय

करपल्लव एह कुसुमावलिय (७-१-८)

'जाणे के कर पल्लव अने नख कुसुम थी युक्त श्रेवी नवीन तरुनी अभिनव शाखाओ' ।

दे. ना. ८-५२ मां 'साहुलो' ना अन्य अर्थोनी साथे 'शाखा' अने 'भुज' अर्थ पण आपेला छै ।  
सिद्धहेम ८-२-१३४ मां पण शाखाना अर्थ मां ते आपेलो छे ।

### २५. हेवाइयउ 'कोप्यो'

मगहारिउ तो हेवाइयउ (७-२-१)

'अटले' मगधराज (= जरासंध) कोप्यो' ।

'पउमचरिउ' मां 'हेवाइउ' २०-८-२, ५६-१०-६, ७४-४-१, ८२-११-४ शब्दनों टिप्पण मां 'गर्वनीत', 'गृद्धि प्रात', श्रेवो अर्थ आप्यो छे । संस्कृत 'हेवाक' 'हेवाकिन्' अने गुजराती 'हेवायो' नी साथे तेनो संबंध होवानुं जणाय छे । अहीनो नोंधेलो शब्द 'पउमचरिउ' मां मलता 'वेहाविइउ' (८६-१, ७-५-८ वगैरे) ने अर्थ दष्ट अ मलतो छें । तेनो अर्थ 'कोपातुर' थाय छे, अने दे. ना. ७-६५ मा 'बिह किअ' शब्द 'रोषाविष्ट' ना अर्थ मां आप्यो छे । अहीनुं 'हेवाइय' अ प्रत्यय थी 'वेहाइय' उपर थी थयुं होय ।